

Horváth Gergely Krisztián

A HELYTÖRTÉNETTŐL A TÁRSADALOMTÖRTÉNETIG

A helytörténeti kutatás haszna és integrálása a társadalomtörténetbe

Fernand Braudel, a 20. század talán legnagyobb történésze, *Franciaország identitása* című munkája bevezetőjében azt írja, hogy „a történész valójában csak saját országának történelmében érzi otthon magát, szinte ösztönösen érti fordulatait, csavarjait, furcsaságait, gyengeségeit”.¹ Kire lenne még inkább igaz ez a gondolat, ha nem a helytörténészekre, akik nemcsak alaposan ismerik településüket, de érzelmileg is erősen kötődnek minden szegletéhez. Tanulmányomban a színvonalas helytörténetírás fontossága mellett szeretnék érvelni, és azt a kérdést körbejárni, hogy mi az a helyzeti előny, amellyel csak a helytörténészek rendelkeznek, s miként lehetséges ennek a lehető legteljesebb kiaknázása, korszerű és naprakész tudássá történő átalakítása. Társadalomtörténeti érdeklődésű szociológusként szeretném a helytörténeti munkákkal kapcsolatos tapasztalataimat megosztani, majd egy lehetséges továbblépési irányt felvázolni.

Gérard Noiriel szerint a történetírás hivatása a nemzet és az egyetemes emberiség emlékezetének fenntartása és gazdagítása.² A nemzeti emlékezet azonban az egyének, családok, közösségek, kisebb-nagyobb települések és régiók emlékezetéből áll össze. A történész feladata, hogy a „múlt kútjából” a lesüllyedt régi ismereteket kiemelve folyvást kiegészítse, ill. újraértelmezze a múlttól addig felhalmozott tudásanyagot: egyrészt tehát „a tudás létrehozása”, azaz a tudományos kutatás, másrészt a „tudományos ismeretek terjesztése a »nagyközönség« körében [...]. Tudás és emlékezés tehát összekapcsolódik, feladatuk azonos: a tanítás”.³ A tanító funkció a helytörténeti munkák esetében hangsúlyosan kiegészül egy továbбивal, a helyi identitás erősítésével. Braudel Franciaország identitásának mibenlétét taglalva azt állítja, hogy az identitás – többek között – „[f]olyamat, önmagunkkal vívott harc, hogy fennmaradjunk. Ha ez megszakad, minden összeomlik. Egy nemzet csak akkor létezhet, ha vég nélkül keresi önmagát, ha saját logikus fejlődésének iránya szerint folyton változik, ha szüntelenül leméri magát másokon, ha a legjobbal, önmaga lényegével azonosul”.⁴

A feladat tehát mindenkinek, a helytörténészeknek is adott.

A társadalomtörténészek a statisztikai adatok mellett főleg lokális forrásokon dolgoznak, így nem nélkülözhetik a helytörténeti összefoglalókat, monográfiákat, hogy egy-egy település, régió vizsgálatánál ne kelljen mindent teljesen az alapoknál elkezdni. Szerencsés esetben van legalább egy olyan kiindulópontot képező munka, amely az adatok tekintetében, az események leírásában megbízható. Az összhatás azonban legtöbbször nem túl szívderítő:

– A helytörténeti művek gyakran pusztá eseményleírásba, adathalmazba, kronológiába fulladnak.

– A település történetét a környezetéből kiragadva ábrázolja a szerző, a helyi események a kor jellemzőiből kiragadva jelennek meg, jelentőségük eltúlzott.⁵

– Az előbbi ellenkezője, amikor a szerzőt az vezeti, hogy az általa írt településtörténet minden szempontból szinkronban legyen az országos jelentőségű fordulópontokkal, eseményekkel, s eközben a helyi sajátosságok elsikkadnak.⁶

– Monografikus vállalkozásoknál a település története helyett az egyes helyi intézményeknek a település történetébe nem integrált történetét találjuk.

– Hiányzik a forráskritikai szempontok érvényesítése: az újabb munkákban gyakran szó szerint visszaköszönnék a régebbiekből írtak, sokszor a nyilvánvalóan téves adatok is továbböröklődnek. Ha az adott szerző használt is levéltári forrásokat, azokat tévesen értelmezi.

– A helytörténészek kimondottan jó forrásadottságú települések esetében sem végeznek levéltári kutatást, hanem megelégednek az egykoron megjelent lapok átolvasásával. Ha történet levéltári kutatás, hiányzik a jelzetek megadása, de ugyanez áll a nyomtatott források, szakirodalom felhasználására is.

A helytörténeti munkákat olvasva gyakran támad az a benyomásunk, hogy hiányzik a művet egybefogó alapkérdés, amely mentén a források egységes monográfiává állhatnának össze. A szerzők nem tudatosítják: attól, hogy például egy falu valami kicsi „dolog”, történetének megírása egy fokkal sem könnyebb, mint az ún. „nagy történelem” rekonstrukciója. A helytörténésznek tudatosítania kellene magában, hogy a település önmagában elégtelen keret; kell valami, a kutató által kijelölt vezérfonal is, ami irányt ad a vizsgálódásnak, majd pedig az írásnak. A településtörténeti munka megírásának első feltétele tehát az, hogy a kutatás koncepciója, a mű szerkezete legyen átlátható, pontosan behatárolt. Ehhez az is segítséget jelent, ha a helytörténeti munkákban uralkodó lineáris időszemlélet helyett problémacentrikus megközelítést választunk: az időhatárokat nem célszerű az „őskortól napjainkig” tágítani. Egy ilyen munka, ha alapos, akkor olvashatatlan terjedelmű, ha csak áttekintő jellegű, akkor sekélyes. Sokkal eredményesebb munkát végezhetünk, ha egy jól körülhatárolható korszakot kiválasztva, a kutatást erre fókuszáljuk. Mindez egyben átvezet bennünket ahhoz a kérdéshez is: vajon vannak-e a helytörténetírásnak speciális feladatai, melyekkel kapcsolódhat a történeti kutatásokhoz?

FELADATOK

Mályusz Elemér már bő nyolc évtizede összefoglalta a feladatokat, kitörési pontokat *A helytörténeti kutatás feladatai* című tanulmányában, melynek érvényessége, frissessége azóta sem változott.⁷

„[H]elytörténeti kutatásunk hátramaradottsága nemcsak gazdaság- és társadalomtörténetünk fejlődésére káros, hanem ólomsúllyal nehezedik politikai történetírásunk fejlődésére is. [...] Politikai történetírásunk fundamentumait is tehát a helytörténeti kutatás segítségével kell leraknunk, különben történetírásunk épülete összeomlással fenyeget.”⁸ [...] „[A] tudomány és közönség közötti kapcsolatot oly módon kell megtalálnunk, hogy a jövőben megjelenő művek megfeleljenek a tudományosság minden fokozott követelményének, másrészt alkalmasak legyenek a közönség érdeklődését felhívni, azt olvasásra bírni...”⁹

Mályusz szempontjai – bár fogalomhasználata érthető módon eltér a mai terminológiától – ma is megszívlelendők. Ugyan helytörténetről ír, de a valóságban nem a szűken vett helytörténetre gondol, hanem olyan lokális kutatások sorozatára, melyek helyi anyagon, mélyfúrásjelleggel elemzik egy-egy település példáján a társadalmi-gazdasági változásokat:

„...röviden úgy állapíthatjuk meg kutatásunk körét, hogy itt a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontoknak kell előtérbe nyomulniuk és érvényesülniük. [...] A gazdaság- és társadalomtörténet [...] olyan feldolgozható témák százait nyújtja, amelyek tipikusan helyi jellegűek, csak az illető területen végzett kutatások révén oldhatók meg, s amelyek nem adalékszerűek, hanem, noha az egész fejlődés kis részét képezik, kerek, egységbe foglalható önálló részletek.”¹⁰

Ebben a programban már a későbbi népiségtörténet-program csíráit is felfedezhetjük. Mályusz úgy látta, hogy a fennmaradt, viszonylag csekély középkori anyag inkább politikatörténeti elemzéseknek szolgálhat alapjául, a helytörténet terepe így inkább az újkorral, a török kiűzésével kezdődik. Innentől fogva nemcsak feltáratlan forrás van bőven, de a 18. század már a kései rendiség korszaka, amely a felvilágosodás időszakától egyúttal a rendiből a polgári társadalomba tartó átmenet kezdetét is jelenti. A kutató lokális anyagon vizsgálhatja a feudális monopóliumok visszaszorulását, a polgári rétegek, értékek megerősödését vagy éppen a parasztság kispolgárosodását/proletarizálódását.

Mályusz néhány intelmét, javaslatát tételesen is szeretném ismertetni. Hangsúlyozta, hogy „nem szabad az adatoknak pusztán egymásmellé sorakoztatásával megelégednünk”,¹¹ hanem „az anyagi állapot feltüntetése lehet csak a főcél. Ebben a tekintetben pedig egyformán fontos a lakosság számának növekedése, a »népmozgalom« és annak a területnek a változása, amelyen ez a népesség a munkájából megélt”.¹² A források közé fel kell venni az anyakönyveket is, melyek a szokásos összeírásokon túl a település társadalmának legértékesebb forrásai. (Ma a számítógépek elterjedtségének köszönhetően már bárki képes

lehet arra, hogy akár különösebb előképzettség nélkül is adatbázisokat hozzon létre, melyek segítségével feltárhatók egy közösség demográfiai, jövedelmi, gazdasági, kulturális stb. jellemzői, időben változó tendenciái.)

A Mályusz által felvázolt program központi eleme, hogy minden adatot, problémát csak egy szélesebb összefüggésrendszerben szabad értelmezni. A települést (nála elsősorban a falvakat) mint a föld és társadalom egységét kell szemlélni. A dülönevekből például következtethetünk a határhasználat módjára, azaz magára a gazdálkodásra is, így azok értéke jóval túlmutat a nyelvtörténeten. A település mindennapi működése a közigazgatás-történet segítségével tárható fel: az egykori bírók, jegyzők, esküdtek feladatköre országosan egységes volt, feladataik megértésében így sokat segít az államigazgatás működésének behatóbb ismerete. A családtörténetről – amely addig szinte kizárólag a nemesi családok történetére korlátozódott – külön is szól, kárhoztatva, hogy az „a dilettantizmus és személyes hiúság érvényesülésének a tere volt”. A korszerű családtörténeti vizsgálatoknak ellenben „nem szabad többé kimerülnie nemzedékrendek összeállításában, hanem tanulmányai gerincévé a társadalomtörténeti részt kell tennie és a család felemelkedését abban a milieuban, abban a megyében, azon gazdasági viszonyok között kell vizsgálnia, amelyben az, esetleges országos szerepléséig tényleg élt”.¹³ A mai történeti demográfia, a közösségrekonstrukció szempontjai ugyan még nem lelhetők fel írásában, mégis nagy jelentőségű, hogy a régi dicső tettek tanulmányozása helyére a nemesi családok társadalmi beágyazottsága, gazdálkodási stratégiája kerül, ami egyben az önállóan művelt uradalom- és agrártörténethez is számos ponton kapcsolódik. Nehezményezi, hogy a városok történetében a rendkívüli események ismertetése kiemelt szerepet kap (tipikus példa erre 1848 megjelenítése), elsikkad ugyanakkor a város lakóinak, a városi társadalomnak a bemutatása. Forradalmi időszakok vizsgálatánál az események önmagukban való rekonstruálása mellett a megértésük érdekében sokkal fontosabb, kik és milyen motivációk mentén vettek részt bennük.¹⁴

Mályusz szempontjainak aktualitásán túl, a makroszinten vizsgálódó tudományok – értve ezen főként a történettudományt és a társadalomtudományokat – sem nélkülözhetik a színvonalas helytörténetírást. A társadalmat akár a múltban, akár a jelenben vizsgáló diszciplínák elsősorban makroszinten vizsgálódnak, ami ugyan lehetővé teszi, hogy a változást és annak irányát észleljük, mindazonáltal így nem lehetséges annak megismerése, hogy mi is történt valójában, mi játszódott/játszódik le a mélyben, a hétköznapiak során. A társadalomfejlődés lényeges kérdései makroszinten nem ragadhatók meg.

A makroszinten vizsgálódó diszciplínák hajlamosak megfelekedezni arról, hogy a társadalom mint olyan nem létezik, ez a tudomány (statisztika) és a politika konstrukciója: a valóságban egyének, családok, közösségek (települések, felekezetek, etnikumok, civil szerveződések stb.) mentén szerveződik

a társadalom élete. Ahhoz tehát, hogy a társadalomról behatóbb ismereteink legyenek, utóbbiak szerveződését, működését, életét, mindennapjait kell megvizsgálnunk. A már ismert folyamatok (pl. jobbágyfelszabadítás, iparosodás, I. világháború, Trianon, kollektivizálás stb.) *tényleges* lefolyását lehet így megragadnunk. A helytörténésznek mindössze arra kell törekednie, hogy ne pusztán az érdekesnek vélt események kerüljenek be a látókörébe, hanem az azonos szempontok és módszer révén kapcsolódjon az érvényes tudományos paradigmákhoz, így szaktudományos előképzettség nélkül is integrálódhat a társadalomtörténet-írásba. A közös szempontrendszernek és az egységes módszertannak köszönhetően a kutatások eredménye immár nem különálló településtörténetek halmaza lesz, hanem olyan munkák sorozata, melyek lehetőséget nyújtanak az összehasonlításra, akár a nemzetközi szinten is. De akit riaszt a magas tudomány elefántcsonttornya, az is megtalálhatja a maga kutatói feladatát. Az új évezredben a korábbiaknál sokkal több, a szigorúan vett történettudományi kérdéseken túlmutató, gyakorlati választ igénylő kihívással találkozunk, melyekre történeti alapoottságú választ kell találnunk, s melyek csak lokális keretek között kutathatók.¹⁵

– Első helyen említem a globális környezeti válsággal szemben alternatívát képező, az adott tájon honos, évszázadokon át bizonyított, így ökológiailag fenntartható művelési módok, a jövőbarát (mező)gazdaság történeti alapjainak kutatását.

– A Kárpát-medence demográfiai válsága, ezen belül a magyarság katasztrofális demográfiai mutatói láttán óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a megelőző korszakokban az egyes közösségek, családok miként biztosították fennmaradásukat. Mikor, milyen feltételek mellett voltak a közösségek önfenntartók, illetve a bevándorlásnak, gyors integrációnak (asszimilációnak) mekkora szerep jutott a közösségek demográfiai stabilizálásában?

– Szorosan kapcsolódik mindehhez az etnikumok/felekezetek közötti hétköznapi konfliktusmegoldási gyakorlatok vizsgálata. Egy lokális közösségen belül milyen technikákat alkalmaztak a viszályok elmérgesedése ellen?

– A generációs ellentétek, az idősebbek vs. fiatalok értékrendszerének a média által mesterségesen gyorsított szétfejlődése a mai társadalom, egyben a helyi közösségek közös normarendszerét, így működési alapjait rengeti meg. Milyenek voltak a közösségszervezés, a fiatalok szocializációjának, integrációjának történeti módozatai, s ezek közül melyek azok, melyek a jelenbeli globalizálódó viszonyok között is feltámaszthatók anélkül, hogy anakronizmusnak tűnnének?

– Az eddigiekhez több szálon is kapcsolódik a helyi gazdaság múltbeli önfenntartási formáinak, a piaci részvételnek, munkaerő-gazdálkodásnak a kutatása. Vannak-e olyan minták, melyek sikerrel adaptálhatók a mai gazdaságba, illetve nyújtanak segítséget, kitörési pontot az általános tőkehiány közepette, segítik a piaci rések megtalálását?

– Bármely irányból is közelítünk azonban egy közösséghez, kutatásunkkal mindenképpen hozzájárulunk az ott élők önképének, önismeretének árnyaltabbá tételéhez, a helyi identitás erősítéséhez. A jelenbeli, a családi, helyi kötődéseket akár erővel is szétszabdalo, azokat nem értékelő korban a közösség egésze szempontjából talán ez a legfontosabb.

NÉHÁNY TOVÁBBI SZEMPONT – A MIKROTÖRTÉNET MINT LEHETŐSÉG

Írásom második felében kicsit bővebben is szeretném a fentebb megemlített lokális szemlélet mibenlétét bemutatni, a mikrotörténeti megközelítésben rejlő lehetőségeket felvillantani. A helytörténet hagyományosan a település történetének eseményközpontú leírására fókuszál. A társadalomtörténeti megközelítésben a hangsúlyok máshová esnek: az adott helyen élő emberek története, azaz a társadalm szerkezet, a gazdaság, a mentalitások változásainak lokális keretek között történő rekonstruálása a cél. A két megközelítés különbségét jól megvilágítja Clifford Geertz: az antropológia nem a falut kutatja, hanem a faluban kutat.

A jelen írásban az egyszerűség kedvéért egységesen mikrotörténetinek nevezett irányzat képviselői azt vallják, hogy a makroszinten lezajló változások hiteles ábrázolása csak akkor lehetséges, ha érdeklődésünk kiterjed a mikroszinten végbement változások nyomán követésére is. A kívánatos cél véleményem szerint egy olyan közösségrekonstrukció (legalábbis közelítés ahhoz), ahol a források egymásra vetítésével a forrásainkból nyert adatokat egyénekhez és családokhoz rendeljük, így a település története nem egy, a távoli múltba süllyedt világ története, hanem átalakul egy lüktető, élettel teli közösség történetévé, amelyet ráadásul mi keltünk életre.

E program jó három évtizednyi múltat tekint vissza. Az 1970-es évektől kezdve a várostörténetben és a rurális társadalmak vizsgálatában a korábbi, a makroszinten, azaz a társadalmi nagycsoportokra fókuszáló kutatásokkal szemben egyre népszerűbbé váltak a mikroszintű megközelítések. Ezt megelőzően, a nyugati társadalomtörténet 1945 utáni intézményesülésének és megerősödésének időszakában, az ún. struktúratörténet volt a meghatározó. A kutatók a múlt társadalmainak szociológiai szerkezetére és az időben lassan változó struktúrákra koncentráltak, melyeket – az így megtalálni vélt objektivitás jegyében – elsősorattal elemeztek statisztikai (kvantitatív) módszerekkel.

Az 1970-es években azután fokozatos fordulat ment végbe a társadalomtörténeti kutatásokban, a makroszemlélettel szemben számos kritika fogalmazódott meg, melyek alapja egyrészt az volt, hogy a heterogén források homogenizálása, kvantitatív vizsgálatok számára történő egységesítése során jelentősen csorbul a források eredeti jelentése, másrészt vajon szabad-e a jelenkori, a

társadalmi státust alapvetően a hivatásnak megfelelő szemléletet a korábbi korokra is alkalmazni.¹⁶ A makroszemlélettől elforduló kutatók különböző nevek alatt egyesültek, de szemléletmódjuk összességében közösnek mondható. Az angolszász világban történeti antropológia, Németországban (akkor még NSZK) Alltagsgeschichte (a hétköznapok története), Olasz- és Franciaországban pedig mikrotörténet (microstoria) név alatt bontottak zászlót a társadalomtörténet megújítói.¹⁷

A mikroirányultságú, kis vizsgálati léptéket választó történetírói irányzatok valamely kisebb egységet (pl. egyén, esemény, falu, város(rész), bérház, család, közösség) helyeznek a kutatás középpontjába. Azt állítják, hogy a hagyományos, politika- és eseménytörténeti irányultság zsákutcát jelent, mert abban a naiv hitben él, hogy az egyes napok, órák közötti események minél pontosabb rekonstruálása egyben közelebb visz a történelem, a múlt megismeréséhez is. A valóságban kikristályosodott múlt, mint olyan, nem létezik. Ami van, az az egykori valóság ezernyi szereplőjének nézőpontja, melyből azonban csak kevesekről és esetlegesen maradt fent adat a levéltárakban megőrzött iratokban. Nem az a feladat tehát, hogy az órák között a perceket is megpróbáljuk tartalommal feltölteni, hanem hogy a társadalom alapegységeitől kiindulva igyekezzünk az egykoron élt emberek, közösségek életét rekonstruálni. Ez alapján többet tudunk meg az adott korról, mintha a pusztán politikátörténetileg jelentős események kislabilizálásába kezdünk. A jeles olasz mikrotörténész, Giovanni Levi ezen túl még azzal az észrevétellel is él, hogy a politika- és eseménycentrikus történetírásnak az a csapdája, hogy „előre tudjuk, miként fog végződni a történet”, azaz különösebb meglepetések már nem érik a kutatót.¹⁸

A hagyományos, struktúratörténeti megközelítésű társadalomtörténettel szemben a mikrotörténet abban hoz újat, hogy a társadalmat nem statikusan egymás mellett/fölött elhelyezhető csoportok összességéként, hanem egyének/csoportok közötti *kapcsolatok* történeteként értelmezi. Ez a szemléletmód azért is hasznos, mert így „általános és tipikus társadalmi gyakorlatokat figyelhetünk meg”.¹⁹ Fontos hangsúlyoznom azonban, hogy a mikrotörténet-írás nem azt jelenti, hogy a nagytörténelemmel szemben itt kis dolgokat kutatnak, hanem egy másik, egy mikroszintű vizsgálati egység megválasztásáról van szó. A léptékváltásnak köszönhetően a kutató előtt egy másik valóság tárul fel, láthatóvá válnak a makroperspektívából szemlélve addig észrevehetetlen részletek is. Ez esetben tehát egy mikroszkopikus megfigyelési módról beszélhetünk. A mikroszkóp metaforánál talán még találóbb a zoomobjektív példája: a makroszinten, az országos események és folyamatok képezte keretek között otthonosan mozgó kutató mintegy kislátószögre állítja gépét, s ráfókuszálva valamely kis egységre, láthatóvá teszi a múlt addig figyelmen kívül hagyott részleteit, jelenségeit. A múlt szövetének megannyi részletét megismerve, esettanulmányok sorozatában vagy lokális monográfiákban megírható a hétköznapi emberek tör-

ténete, a tömegek életrajza, mely – ha a vizsgálati egység egy lokális közösség – megfeleltethető az egyes települések történetének. Jürgen Schlumbohm, göttingeni történész, aki az osnabrücki Belm egyházközség háztartásait vizsgálta az 1650 és 1860 közötti időszakban²⁰, a megközelítés és módszer lényegét abban látja, hogy „[a] mikrotörténelem középpontjában [...] nem elszigetelt egyének állnak, hanem azok a társadalmi kapcsolatok, amelyekben az egyének »stratégiájukat« követik. A társadalmi csoportok és intézmények az emberek számára nem objektív adottságként jelennek meg, [...] hanem a »kis emberek« maguk is formáló szerepet játszanak ezekben”.²¹ A történetíró által példaként felhozott esetek súlya így teljesen más lesz, mint az megszokott: többé nem az a szerepük, hogy illusztrációk legyenek a statisztikailag reprezentatívnak tekintett viszonyok, léhelyzetek alátámasztására, „hanem kerete[i] a társadalomban működő viszonyok megfigyelésének”.²²

Az eddigieket röviden összefoglalva, a társadalomtörténeti megközelítésű helytörténet választ adhat arra, hogy

- miként működtek, keletkeztek a háztartások, milyen volt az egykoron egy adott településen élt emberek demográfiai viselkedése,

- milyen mobilitási lehetőségek léteztek,

- milyen örökösödési, vagyonátadási szokások voltak divatban,

- hogyan alakult a gazdálkodás, melyek voltak a helyi gazdaság jellemzői (határhasználat, piaci lehetőségek),

- mi lett az előállított javakkal: felérték vagy a gazdaság modernizálására fordították őket, illetve az utódok iskoláztatását s így mobilitását fedezték,

- az iparosodás–polgárosodás hatására miként változott meg a mindennapi élet, a közösséget szabályzó régi normák átalakulásától egészen az ökológiai keretfeltételekig.

Igen távol járnék az igazságtól, ha azt állítanám, hogy a mai magyar helytörténetírásban ezek a szempontok meggyökereszkedtek volna. Ez koránt sincs így, sőt a történetírás egésze továbbra is az eseményközpontúsággal jellemezhető. Az 1980-as évektől kezdődően azonban már jó pár olyan munka is napvilágot látott, mely lokális forrásbázisról kiindulva, a társadalom szövetének vizsgálatára koncentrálna igyekezett egy-egy társadalmi csoportot vagy települést bemutatni. Ezek a munkák főként a várostörténet-íráshoz köthetőek, itt most csak egy-egy szerző és cím erejéig utalnék néhányukra. Vörös Károly a fővárosi virilisek (a polgári korban a települési önkormányzati helyek felére jogosult legnagyobb egyenesadó-fizetők) vizsgálatával a dualizmus kori fővárosi gazdasági elit sajátosságait, összetételét elemezte.²³ Alapvető fontosságú könyvnek, a modern magyar társadalomtörténet egyik legvégiggondoltabb teljesítményének tartom Tóth Zoltán *Szekszárd társadalma a századfordulón* című művét. A szerző a szekszárdi családok rekonstrukciója révén feltérképezte egy agrárjellegű mezőváros társadalmi kapcsolatait, munkamegosztását, mobilitási stratégiáit; műve

kulcs a dualista kor magyar társadalmának megismeréséhez. Az egyes családokhoz rendelt hagyatéki anyagok statisztikai elemzésével egy rendkívül árnyalt rétegződésmodellt alkotott. A rétegződés bemutatásán túl, a felekezeti etnikum fogalmának bevezetésével a szekszárdi esettanulmány keretében a gyakorlatban is bemutatja a rendi normaörökség továbbélését a polgári korszakban, azt tudniillik, hogy a felekezeti hovatartozás mentén még egy helyi közösség is kis résztársadalmakra tagolódott, ami a hétköznapiakban erősebb strukturáló erőt jelentett, mint a látszólag inkább előtérben álló nemzetiség vagy éppen hivatás. A kötet kiindulási pontjai és módszertana miatt nagy haszonnal forgatható a bácskai lokális kutatásoknál is, ott ugyanis a többenemzetiségű, felekezetileg tarka és alapvetően mezővárosi jellegű települések dominálnak.²⁴

Újabb két olyan disszertáció is született, amely mikrotörténeti szempontokat is érvényesített. Benda Gyula két évtized hosszan elhúzódó kutatásai során a keszthelyi társadalomban a jobbágyfelszabadítást megelőző száz évben végbement változásokat elemezte.²⁵ Pozsgai Péter egy egész megyét tett meg vizsgálati alpnak. Torna vármegye egészéről szerencsésen fennmaradtak az 1869-es népszámlálás felvételi ívei, így lehetősége nyílt arra, hogy hallatlan munkával a vármegye társadalmát az egyének és háztartások szintjéről kiindulva rekonstruálja.²⁶

A monografikus feldolgozásokon túl két, a módszertani és elméleti tájékozódást segítő kiadványt említenék az elmúlt évekből. Mindkettő társadalomtörténeti elkötelezettségű történészek kezdeményezésére született azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson gyakorló helytörténészeknek, másrészt az addigi eredmények értékelésére vállalkozzon. 1999 szeptemberében került megrendezésre Pécsen a Kárpát-medencei magyar várostörténészek módszertani konferenciája (ahol a Vajdaságot sajnálatos módon senki sem képviselte), és előadásai 2003-ban láttak napvilágot. Ugyan a kötet a konferenciakötet-jelleg miatt nem egységes szerkezetű és színvonalú, mindazonáltal több, a monográfiászerkezetre és a megkerülhetetlen források körére vonatkozó, nagy haszonnal forgatható tanulmány is helyet kapott benne.²⁷ 2002-ben Pápan Hudi József szervezésében rendeztek áttekintő konferenciát, a Dunántúlon 1990 óta megjelent helytörténeti munkákat értékelték megyék szerinti bontásban. A szervezők összesítése szerint a vizsgált 12 évben az országnak csak ezen a táján hozzávetőleg félezer helytörténeti munka jelent meg.²⁸

E kötetek tanulmányaiban a helytörténeti munkákkal szemben többször is megfogalmazódik két alapvető kritérium. Az egyik a forrás-, a másik a fogalomhasználatra vonatkozik. A lehetséges források körét ki kell méríteni – szól az első intelm. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fizikailag fellelhető valamennyi forrást a maga teljességében bedolgozzuk munkánkba, hanem hogy szívleljük meg azt a braudeli jó tanácsot, miszerint „egyetlen fényforrást sem volna szabad figyelmen kívül hagynunk. Még ha a gyakorlatban egyikünk sem

képes akkora erőfeszítésre, akkor is kényszerítve vagyunk rá, hogy globalitásról, »történelmi totalitásról« beszéljünk...»²⁹ Nem lehetünk tehát redukcionista, a vizsgált jelenségeket nem vezethetjük vissza szemellenzős módon egy-egy tényezőre, hanem lehetőség szerint törekednünk kell arra, hogy minél több szempontot érvényesítsünk a kutatásunk során, és mindennek a forráshasználatban is tükröződnie kell.³⁰

A 18. századtól kezdődően tömegével állnak rendelkezésünkre a különféle lajstromos összeírások (pl. nép-, közmunka- és adóösszeírások, virilisjegyzékek), nyilvántartások (pl. anyakönyvek, jegyzőkönyvek mutatói, polgári kori statisztikák), személyes iratok (mint végrendeletek, hagyatékok, szerencsés esetben naplók, levelek), per- és jogbiztosító iratok (pl. urbáriumok, úrbéri periratok, céhes iratok), a vármegyei nemesi közgyűlés jegyzőkönyveinek mutatói, ahol egyénekre és településekre egyaránt kereshetünk, továbbá az 1920 előtt keletkezett honismereti/megyeleíró irodalom. A nyomtatott források jeles értékű darabjai a helyben megjelenő folyóiratok, napilapok. Kevésbé szokták értékén kezelni, pedig a helyi közösségek szerveződése megismeréséhez rendkívüli segítséget jelentenek az időkkel készített interjúk, melyeket ha tervszerűen, a szóba jöhető megkérdezendők körét előre kijelölve, egységes koncepció mentén készítünk el, úgy a teljes 20. századra vonatkozóan máshonnan nem pótolható tudásra tehetünk szert.

A fogalomhasználat problémáját e helyütt éppen csak érintem. Nemcsak a helytörténészek, de a történészi hivatást hivatalból űzők munkáiban is gyakran tetten érhető, hogy különösebb megfontolás nélkül használnak akár mai, akár pedig a forrásokból közvetlenül átvett fogalmakat (mint pl. munkás, vállalkozó, értelmiségi, de akár foglalkozásmegnevezések is, illetve jobbágy, zsellér, nemes). A gond mindkét esetben azzal van, hogy nem teszik fel azt a kérdést, vajon-e fogalmak mit is jelentenek, beszélhetünk-e például a mai értelemben vett értelmiségről vagy vállalkozóról a 19. század elején? A kutatónak tudatosítania kell, hogy sem a mai fogalmakat, sem pedig a korabelieket nem lehet egy az egyben átvenni. Az a helyes, ha megpróbálunk utánajárni, hogy a korabeli fogalom az adott kontextusban mit is jelentett, hogyan keletkezett, s ezt a mai ismereteinkhez igazítva értelmezzük.

*

Elképzelhető, hogy a fentebbi feladatlista inkább riasztóan hat, mintsem valamiféle fogódzót nyújtana. Remélem azonban, hogy ez nincs így. Céлом nem az volt, hogy elitista módon, elérhetetlen kívánalmakat fogalmazzak meg, csupán arra szeretnék minden érintettet biztatni, hogy forduljon tudatosabban kutatási tárgyához, kérdezzen rá újra és újra, mit is kutat, és miért pont úgy; forrásait merje egy nagyobb összefüggésrendszerben értelmezni. A forrásfeltárás, a

településtörténetre vonatkozó alap kutatások megkönnyítése érdekében célszerű munkaközösséget szervezni és a feladatokat megosztani, emellett hasznos lehet a levéltári székhelyeken élők bevonása az anyakönyvek, adóívek, urbáriumok, napilapok, periodikák feldolgozásába. Így kellő szervezettség mellett pár év alatt akár évtizednyi munka is elvégezhető, a több résztvevő ugyanakkor nem veszélyezteti a készülő munka egységességét. Szisztematikusan végigvitt alap kutatásokra van tehát szükség, még akkor is, ha ennek első részeredményei csak évek múltán jelentkeznek majd. Ha azt tekintjük a helytörténet fő feladatának, hogy alapjául szolgáljon a helyi emlékezet megőrzésének, ezáltal pedig a helyi identitás erősítésének, akkor hosszú távon a jelen írásban preferált közösségtörténet sokkal inkább segíti e hivatás kiteljesedését, mint a települést ért csapások bemutatása, vagy a helyi hírességek elmaradhatatlan arcképcsarnoka.

JEGYZETEK

¹ Braudel, 2003: I/7.

² Noiriel, 2001: 201.

³ Noiriel, 2001: 201–202.

⁴ Braudel, 2003: I/13.

⁵ „[A] falut saját környezetében kell elhelyeznünk” – óv Braudel. (2003: I/109.)

⁶ „Ha például Kossuth megállt a falu határában egy fánál, akkor az a falutörténet része. De az, hogy mit is jelentett akkoriban, hogy a falu határa, az már nem kerül elő.” Vö. Benda 2005: 9.

⁷ Mályusz, 2003 [1924].

⁸ Mályusz, 2003 [1924]: 506.

⁹ Mályusz, 2003 [1924]: 495.

¹⁰ Mályusz, 2003 [1924]: 496.

¹¹ Mályusz, 2003 [1924]: 497.

¹² Mályusz, 2003 [1924]: 497.

¹³ Mályusz, 2003 [1924]: 511–512. (13. lbj.)

¹⁴ Újabb programadásra mindenképp lásd Vörös–Orbán–Sándor, 1976; Gyáni, 1990.

¹⁵ Lásd Noiriel álláspontját, aki Marc Bloch irányadásához visszanyúlva válaszolja fel a pragmatista történetírói gyakorlat programját: a kutató nem zárkozhat el a tudomány elefántcsonttoronyába, történészként is kötelesek vagyunk azt mérlegelni, hogy „az általunk létrehozott ismeretek mennyiben képesek hozzásegíteni »az embereket ahhoz, hogy jobban éljenek«”. (Noiriel, 2001: 222., ill. vö. Bloch, 1996)

¹⁶ E kérdés historiográfiájáról összefoglalóan lásd Czoch, 1999.

¹⁷ Az újabb irányzatokhoz magyar nyelven összefoglaló jelleggel lásd Sebők, 2000; Szijártó, 2006; Dobrossy, 2003.

¹⁸ Idézi Szekeres, 1999: 5.

¹⁹ Szekeres, 1999: 6. A hivatások besorolásán alapuló rétegződésmodelleket a mikrotörténet-írás szempontjaival ütközteti Czoch, 1999.

²⁰ Schlumbohm, 1997.

²¹ Schlumbohm, 2000b: 175. Schlumbohm, az általa követett módszert úgy foglalja össze, hogy „a házassági, születési, halotti anyakönyvek jegyzékeiből rekonstruáltam a családokat, és ezeket a név szerinti adat-összekapcsolás segítségével népszámlálási listákkal, kataszterekkel egészítettem ki. Ezzel az eljárással sikerült rekonstruálni lényeges

vonatkozásaiban minden egyén életútját, a családokat és a szociális összefüggéseket”. Az idézet egy nagyon fontos gondolattal folytatódik: „[a]z egyes személyeket, családokat és háztartásokat bizonyos stratégiákkal és differenciált magatartásmintákkal rendelkező cselekvő egyénekként lehetett értelmezni, és nem csak mint fölrendelt elméletek keretében illeszthető eseteket”. Eredményei például cáfolták azt a közkeletű vélekedést, miszerint a házasodási engedély kizárólag a gazdasági alap függvénye lenne. (Schlumbohm, 2000a: 162.)

²² Szekeres, 1999: 11.

²³ Vörös, 1979.

²⁴ Tóth 1989. E két művön kívül lásd még: Debrecen társadalmáról Timár 1993, a reformkori pesti vállalkozókról Bácskai 1989, egy 18. század végi falusi határhasználati/felekezeti konfliktusról Für, 2000. Úttörő kezdeményezésnek indult, s ha célkitűzéseit nem is sikerült minden téren megvalósítania, pozitív példaként említhető az ún. „Kiskunhalas-projekt”, amelynek keretében eddig három kötet jelent meg. A város újkori történetét tárgyaló részből különösen a Melegh Attila (demográfia) és a Granasztói Péter írta fejezetek érdemelnek figyelmet. (Vö. Ö. Kovács–Szakál, 2000, 2001, 2005)

²⁵ Benda, 2002. A szerző tragikusan korai halála miatt egyelőre bizonytalan, hogy műve mikor válhat közkinccsé. Konceptiójának első megfogalmazását lásd Benda 1987, a demográfiai tanúságok összegzését Benda, 2001.

²⁶ Pozsgai, 2006.

²⁷ Vonyó, 2003.

²⁸ Hudi 2003. A várostörténeti munkák történeti demográfiai bírálatát lásd Buskó, 2003.

²⁹ Braudel, 2003: I/9.

³⁰ A legkézenfekvőbb társadalomtörténeti és történeti statisztikai források bemutatását a helytörténészek számára is kiválóan hasznosítható módon lásd Kovacsics 1957; Vörös–Orbán–Sándor, 1976; Erdmann, 1989.

IRODALOM

- BÁCSKAI 1989: Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989
- BENDA 1987: Benda Gyula: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700–1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – Polgári társadalom I.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 145–151.
- BENDA 2001: Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. KSH-NKI, Budapest, 2001. 223–249.
- BENDA 2002: Benda Gyula: *Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely 1740–1849*. PhD disszertáció
- BENDA 2005: Benda Gyula: A helytörténetírás feladatai. *Korall* (2005) 21–22. 5–11.
- BLOCH 1996: Bloch, Marc: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- BRAUDEL 2003: Braudel, Fernand 2003: *Franciaország identitása. I.: A tér és a történelem*. Helikon Kiadó, Budapest, 2003.
- BUSKÓ 2003: Buskó Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfiájáról. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. KSH-NKI, Budapest, 2003. 317–342.

- CZUCH 1999: Czuch Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata. *Századvég* 15. (1999/tél) 18–38.
- DOBROSSY 2003: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – BAZ Megyei Levéltár, Miskolc
- ERDMANN 1989: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 2.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1989
- FÜR 2000: Für Lajos: *A berceli zenebona 1784. Kísérlet a történeti pillanat megragadására.* Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2000
- GYÁNI 1990: Gyáni Gábor: A helytörténetírás jelentőségéről. *Honismeret* 1990/1. 3–7.
- HUDI 2003: Hudi József (szerk.): „A településtörténeti monográfia-írás kérdései” A 2002. november 21-én Veszprémben rendezett konferencia előadásai. *Acta Papensia* 2003. (3.) 1–2.
- KOVACSICS 1957: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957
- Ö. KOVÁCS–SZAKÁL 2000: Ö. Kovács József–Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a törökkor végéig.* Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 2000
- Ö. KOVÁCS–SZAKÁL 2001: Ö. Kovács József–Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból.* Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 2001
- Ö. KOVÁCS–SZAKÁL 2005: Ö. Kovács József–Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig.* Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 2005
- MÁLYUSZ 2003: Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. In: Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok.* (szerk. Soós István) (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2003, 493–512.
- NOIRIEL 2001: Noiriel, Gérard: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001
- POZSGAI 2006: Pozsgai Péter: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén.* PhD disszertáció
- SCHLUMBOHM 1997: Schlumbohm, Jürgen: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860.* (2. kiad.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997
- SCHLUMBOHM 2000a: Schlumbohm, Jürgen: „...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába” Pozsgai Péter interjúja Jürgen Schlumbohmmal. *Aetas* 2000/4. 161–164.
- SCHLUMBOHM 2000b: Schlumbohm, Jürgen: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* 2000/4. 170–179.
- SEBŐK 2000: Sebők Marcell (szerk.) 2000: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Replika Kör, Budapest

- SZEKERES 1999: Szekeres András: Mikrotörténelem és általános történelmi tudás. *Századvég* 15. (1999/tél) 3–16.
- SZIJÁRTÓ 2006: Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Ö. Kovács József – Bódy Zsombor (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. (második, javított kiadás) 500–520.
- TIMÁR 1993: Timár Lajos: *Vidéki városlakók*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1993
- TÓTH 1989: Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- VONYÓ 2003: Vonyó József (szerk.) 2003: *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. (Tanulmányok Pécs Történetéből 14.) Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2003
- VÖRÖS 1979: Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979
- VÖRÖS–ORBÁN–SÁNDOR 1976: Vörös Károly–Orbán Sándor–Sándor Pál: Az új- és legújabbkori társadalomtörténelmi kutatásokhoz (Tervezet). *Történelmi Szemle* 1976/4. 731–760.